

* * *

Небо сіє дрібненький дощик на густе сито, а Мажуга накрив плечі мішком і ходить селом. Згинається і розгинається, як складаний ніжик.

— Чули, пан не хоче набавить ціну.

— Звідки ти знаєш?

— Тільки що Прокіп з людьми був у пана.

— Що ж пан?

— Як було досі, так, каже, буде й надалі. Дорожче не дасть.

— Так. Що ж нам тепер?

Мажуга підіймає руку, наче голоблю, стискає кулак і викидає з запалих грудей, наче з безодні:

— Бастувать будем...

— Не схочемо ми — наймуть ямищан.

— Ямищани не підуть. Вони теж підняли ціну.

Олекса Безик виходить з свого подвір'я, за ним по болоті скаче дівтора, як циганчата.

Він на все згоден. Як забастовка, то забастовка. Гірше не буде.

Мажуга йде далі. Його постать у сітці дощу то стає довша, то знов коротша, наче риба в неводі б'ється.

Маланка сховала руки під фартухом і злісно блиска очима.

— Так, людоньки, так. Лізьте в ярмо, жніть за тринадцятий сніп. Послужіть панові.

І затиснула сухі, зів'ялі губи.

— Не діжде. Хай сам собі жне.

— Коли ж стерня коле...

Олександр Дейнека погано лає. Важкі лайки гупають скрізь, як цїп на току.

Він мокне, а в хату не йде. В гурті йому легше.

— Затявся пан, держімось і ми.

— Проти громади нічого не зробить.

— Не присилує жати.

— Авжеж.

— Бастуймо — і край, — рішає Півтора Лиха. А Мажуга вже на другім кутку підіймає людей:

— Чули?

— Та чули.

— Ну, що ж?

— Як люди.

— Бастують.

— Коли бастують, то й ми пристанем. А панська нива дримає, як море, у сіро-зеленій мряці, і сниться їй серп.

* * *

Хома сидить на горбку, Андрій біля нього. Сонце пече. Котиться марево понад селом та нивами, і танцюють у ньому — ліворуч гуральня, праворуч — двір.

Голос в Андрія тонкий, плаксивий. Наче милостині просить з очей Хоми.

— Бачите, Хомо, що з мене зробили.

Але Хомині очі каламутні, як вода з милом. Вперлись кудись в простори, і тільки зрідка, як на милянній банці, мигне в них зелено-червоний вогник.

— Куди я тепер? До чого, як нема рук?
— Х-ха!
— Їм такі не потрібні. Мають здорових.
Хома мовчить.
— Що ж мені — пропадати?
— А пропадеш!
— Де ж правда на світі?
— Мовчи, Андрію. Мовчи та гинь.
— Живий не хоче гинуть.
— Тепер він плаче, а перше радів: гуральня! Диво яке!.. Щоб тому очі грали та танцювали зуби, хто її ставив.
Андрій гасне відразу і вже більше до себе говорить:
— З'їли мене, пане добродзею... Взяли та й з'їли...
— А ти думав — вони пожаліють? Гляди сюди! — Хома торкає Андрія в плече і повертає наліво. — Бачиш отих, що там! — Потому повертає його направо: — І тих, що там, багачів, дуків... Вони на людей капкани ставлять, як на вовка. Спіймавсь — здеруть із тебе шкуру, оббілюють дочиста, а те, що їм не потрібне, викинуть в гній.
— Правду ви кажете, Хомо, ой правду...
— Ти собі думаєш — фабрику ставлять, фільварок будують. А вони пута кують на людей, ставлять сильце, щоб людську силу спіймати в нього, кров людську сточити, бодай вас сточило, як шашіль сволок...
Андрієві душно. Старі слова говорить Гудзь, а вони крають сьогодні, як нагострений ніж, наче більма з очей стинають. На хвилину очі пробрили мури гуральні, стіни панського двору і дивляться вглиб, по-новому...
— Запоганили землю, наче короста, — чує Андрій. — Скільки їх — жмілька, а гляди, як насіли землі на груди, як простягають далеко руки. Здушили села своїми ланами, наче зашморгом шию, загнали в шпарку — бач, он лежать села, як купи гною на панському полі, а над ними димлять сахарні й гуральні та людську силу переганяють на гроші...
Андрієві дивно, що він вперше сьогодні побачив, які справді маленькі, загублені села. Наче хто розтрусив по майдані трошки соломи з воза. І теж йому дивно, що панський пастух наче виріс одразу отут перед ним. Сидить попліч, наче дуб вріс у землю, а під ноги йому покірно котять жовті хвилі лани, і навіть сонце в покорі стелиться долем.
Андрій забув жалітись. Він тільки дивиться й слуха.
— Поглянь на мене, а я на тебе. Ти мені сивий волос покажеш, своє каліцтво, а я тобі що? Може, душу свою, що закопав у гної, як глядів панську худобу! Я там все закопав, чим горіла душа, а ти один з другим дививсь та мовчав, бодай ви понімили навіки всі догола, кроти сліпі...
Овва! А що зміг би Андрій? Чим винні люди?
Хома встромляє в Андрієві очі свої, каламутні. Гострий, колючий сміх креше з них іскри, а насподі сіро-жовтої гущі почина вже кипіти.
Андрій не може змигнути, йому моторошно.
Хома мовчить, та Андрій чує, що сміх клекоче в Хомі, як вода в казані.
Сміх вирвався врешті, і прижмурилось сонце.
І раптом велике, гаряче обличчя присунулось близько, до самого вуха Андрія, війнуло жаром. Слова полетіли так швидко, що він їх ледве ловив:
— Не міг? Ні, брешеш, міг. Бачиш — лани... пшениця — як море... панське багатство... А ти узяв сірник — один з коробки сірник — і полетіли в небо дими, а на землі лишився сам попільець... Бачиш — будинки, палаци, повно худоби, добра... А ти прийшов, маленький, сірий, як мишача

тінь, — і за тобою тільки вугілля.

Хома говорить все швидше і швидше, рве слово, свистить і клекоче.

— Од пана до пана... з гуральні в сахарню... з кубла в кубло. Скрізь, де людська кривда гніздо собі звилла, аж поки не стане гола земля...

Андрієві очі лізуть на лоба, а за плечима — мурахи.

— Чуєш? — свистить Хома. — Тільки гола земля та сонце...

Хома божевільний. Що він говорить?

Андрієві треба щось одповісти, та язик, полохливий, мов заєць, тіка кудись в горло.

Повернувся нарешті, але виходить зовсім не те, що треба.

— Бог з вами, Хомо. Хіба таке можна робити? Хома дивиться мовчки, потому цідить до нього згори вдолину, наче межі очі плює:

— Хам ти... Червак... Гний, пропадай, щоб і слід твій загинув, так наче ніколи тебе не було...

— Овва! Які ж бо ви, Хомо...

Але Хома не слуха. Встає, високий, лютий, і йде в пшеницю, як в воду, а Андрій прилип до землі, неначе торішній зогнилий листок.

* * *

Економ світить до пана чолом, а на бронзовім обличчі, де завжди блукало сонце, пан бачить якийсь неспокій.

— А що там, Яне?

— Прошу пана, сьогодні не можна почати жнива.

— А то чому? Хіба Ян не загадував вчора?

— Ціле село оббігав, прошу ласкавого пана, та ніхто на роботу не вийшов. Не хочуть жати по нашій ціні.

— Як то не хочуть?

Пан стрепенувся. Забастовка? У нього?

Пан чує образу. Він знає, що по селах були забастовки, але щоб в нього, коли він завжди був добрий для хлопа, не раз дарував спаш, а його жінка ніколи не одмовляла хорим в порошках хіни, олійку і арніковій примочці... Він ще раз хоче почути:

— Ян каже — не хочуть?

— Так, прошу пана.

Звичайна справа. Масти хлопа хоч медом, він вкусить, наче гадюка.

Пан зазирає в вікно. Сонце тільки що встало.

— Ну, добре. От що... зараз мені на коня і духом до Ямищ. Нанять ямищан. Коли не схочуть, набав ціну.

— Слухаю пана.

— Лайдаки!

Але не встигла ранішня тиша ковтнути ще тупіт кінських копит, як знадвору влітає в-хату приглушений гомін, і тільки високий жіночий голос ріже його, як полومін дим.

Що там?

Пан одчиняє вікно.

Вся челядь на дворі. Пастухи навіть. Наймички з кухні на бігу лопотять спідницями... Якісь чужі люди.

Що там за крик? Які там люди?

Пан загортає розхристані груди і хоче щось зрозуміти, але на нього не звертають уваги.

— Максиме! Ей, хто там? Максиме! Максим врешті біжить, якийсь непевний, налякані очі, а за ним другі.

— Це, прошу пана, не наша вина... Життя миліше за службу... Скалічать, що тоді діти будуть робити...

— Що таке?! Ну! Говори!

В відповідь челядь кричить гуртом:

— Як що? Забастовка. Не покинем роботи — поб'ють... Чого тут, ходім... Гей, хлопці, гайда...

Це, пане, не наша воля...

Кров заливає панові мозок.

— Куди ви! Сто-ять!

Скрегнув розлючений голос, як залізо об камінь, і раптом зірвався. Пан чує, що впав його голос, розбився, і несила підняти. Даремне. Челядь вже біля брами, збилась в воротах, як сіра отара, яку женуть вранці на пашу. З будинків вибігають дівчата і тільки мигтять червоним до сонця. Від обори, спізнившись, поспішає один серед пустки маленький гусій. Підняв руками поли, картуз насунув, батіг в'ється за ним по землі, наче гадючка, і лиша за собою кривулькою слід.

— Куди ти? Гунцвот! — тупа ногою пан. — Назад!.. Гусій тільки піддає ходу. Стоїть пан хвилину і дивиться в пустку.

— Бестії! Хлопи!..

Натягає спішно штани і вибіга на подвір'я.

Пусто.

Йде вздовж будинків. Чудно. Не його двір. Наче чужий.

Заходить у чорну пекарню, пхає ногою двері й кричить:

— Марино!

Нікого.

— Олено!

Тихо.

В чорній пекарні — як в кузні. Закопчені стіни, долівка в ямах, а кислий дух поту й розчини, як кіт лінівий на печі, міцно заліг в пекарні. Оберемок дров біля печі, розчато чистить картоплю. І все покинуто жужмом.

Пан іде далі. По подвір'ї розтеклись гуси; гусенята коливають з ноги на ногу, наче вітер муріжком гонить жовті пушинки. Не вигнав, значить, на пашу. Пан хита головою. Корови так і лишилися в оборі. Двері в возовню стоять отвором, і чорна пустка вигляда звідти, як з беззубого рота. Бричка стоїть надворі, а коло неї валяються шори. Ах ти, скотина, бидло! Пан бере шори, щоб занести на місце, але зараз і кида. Невже нікого і біля коней?

— Мусію! Гей! Знову тихо.

— Мусію! Ти там?

Чудно падає голос в околишню пустку і без відповіді гине.

Пан згортає на череві руки і озирає подвір'я...

Що ж се таке?

Сниться чи справді?

Ось тільки двір був як серце, що б'ється і розганяє по тілу кров, а тепер все завмерло, спинилось, і кожні зачинені двері, кожна чорна діра отвору — наче загадка.

пси побачили пана і вже скиглять йому під ноги, скачуть на груди.

— Геть!

“А, бестії, хлопці!”

Вертає в дім. І там скрізь пустка. Жінка ще спить. Він проходить через порожні кімнати, зазирає в столову, шука покоївки — ані душі. Злість його душить. Грима дверима, перекидає стільці і хоче так крикнути, щоб по всіх хатах заскакала стаєнна лайка.

“А, бестії, бидло!”

“Де Ян?”

Стає і слуха.

Ян! Через те слово враз зашуміли круг його лани, захвилювалась стигла пшениця. А жати не можна!

“Де Ян?”

От тобі маєш. Він сам послав Яна до Ямищ женців наймати. Ямищани, звісно, прибудуть, і все скінчиться. Але ті хлопці!

Пан не може сидіти в хаті. Його тягне на двір. В тім дворі-трупі якась принада. Він ще раз проходить його од кінця до кінця, самотній і безпомічний, повз замкнені брами stodol, чорні отвори стаєнь, вогкі й блискучі очі корів.

А Ян, стікаючи потом, весь в хмарі пилу, жене назад. Кінь сапа, і сапа економ, трясучись на стременах. Його стрічають криком:

— Що, панський приплічнику, найняв ямищан?

— Масш женців доволі? Ха-ха!

Ян скаче, не озирнувшись, і тільки здіймає з нагаєм руку та мовчки кива позад себе.

Село замкнулось, чекає. Очі у всіх видючі, вуха чуйні. Двір — наче мрець у селі, хоч тихий і нерухомий, а будить тривогу.

Звістка, що ямищани не хочуть найматись, мчить селом швидше, ніж економів кінь.

Хоч день робочий, а усі вдома. Під ворітьми купками люди, по хатах двері отвором. На городах спинилась робота. Стоять між грядками, заклавши руки, і розмовляють через сусідські плоти:

— Чули? Хоч би душечка в дворі. Покинули всі.

— Вони давно вже пристали, чекали тільки, аж люди почнуть.

— Що ж воно буде?

— Почне сипатись зерно — набавить ціну.

— Глядіть, ще щоб не найняв сторонніх.

— Де там, не пустять. Наші не пустять чужих. Прокіп вмовляє:

— Держіться. Як будемо разом стояти, наш буде верх. Йому ловлять слова із рота.

— Аякже. Гуртом, мовляли, і батька бить добре. Багатші бурчать. Вони по коліна загрузли у землю, їм важко.

— Забастовка! Буде вам забастовка... не один ззду почуха... ет, чортзна-що. Але не дуже бояться. Молодь сміється:

— Ловко?

— А ловко.

У полудне діти разносять: пан пішов на гуральню. Крізь шибки вікон, з городів і з-за плотів йдуть вслід за паном сотні очей. Пан йде між очима, як під зоряним небом.

— Пішов на гуральню до зятя.

— Обідать подався, бо дома нічим.

— Не наварилось.

Навіть Панас Кандзюба смачно чмока губами:

— Озуть би тебе у постолі...

Незабаром знов новина: панич Льольо послав до двору робочих з гуральні.

— Наші побили робочих.

— Брехня. Ніхто їх не бив. Не пустили, та й годі.

— Хай пан сам біля худоби походить.

— Ми йому не боронимо.

Прокіп просить Дейнеку та двох парубків стати на варті і не пускати до двору.

Згодом виїздить пані з двору на конях, що вислав з гуральні Льольо.

День тягнеться довго, неначе рік. Здається, що пшениця сиплеться в полі, що пан не вдержить більше, ось-ось покличе жати, пристане на те, чого бажають люди.

Пополудні знов скаче селом економ як навіжений. Періщить коня і плигає в стременах, немов хоче коня обігнати.

Ледве встигнеш побачити зад кінський та економову спину.

— Понесло десь у Піски.

— Не поживиться там. Не наймуться.

— А що?

— Бастують.

Вечір вже близько, а змін ніяких. Тільки на панському дворі ревуть корови.

Тихо сідає сонце на зеленому небі, певно, на вітер. Щось гнітюче, тривожне росте непомітно. Жевріють вікна по хатах, та ревіння худоби боре густе повітря.

— Хоч би нагодував хто скотину.

— Що ж вона винна. Стоїть, бідна, не ївши, не пивши...

На небо виходить вечірня зірка, як всевидюче око.

Панський двір все голосніше реве. Корови не мукають вже, а хриплим, скрипучим риком, повним одчаю і муки, кличуть рятунку. Коні сердито іржуть. Вони десь бунтують у стайні, б'ють землю ногами і роздувають од гніву ніздрі.

Жінки з нудьгою вибігають із хат.

— Ой, чути не можу, як плаче худоба.

— Йй-богу, сама побіжу годувати...

— Сумно як, господи... Мої діти аж плачуть.

Смеркає. Тіні вилазять з своїх закамарків і нишком, підло налягають землі на груди.

А з панського двору уперто і нестерпуче б'ють в село хвилі дикого ревища, наче корабель гине на морі і в останній розпуці розриває горла сирен.

Тоді Прокіп посилає хлопців на панський двір.

Худоба нічого не винна.

* * *

Пан сидів мовчки — і люди нічого. Ходили в поле, жали свій хліб і посміхались злорадно, коли панський економ з нічим повертався з сусідніх сіл. Сонце пекло, пшениця сохла, от-от буде текти. Прибігав становий. Поштові дзвінки, валування собак, грубі лайки і крики — все се проплило, як хмара на літнім небі. Так і поїхав ні з чим. Тільки Хому забрали, бо станового налаяв.

А пшениця текла.

Тоді економ пом'якшав. Ставив горілку та все вмовляв. Інший налає, а інший вип'є. Пили горілку — чому не пити? А на роботу не йшли. Може, кому й кортіло, та боявся громади. А пшениця текла.

Маланка пішла на поле. Припала вухом до безбережної ниви, як чайка грудьми до моря, і слуха, як стиха лущить зерно з перестиглого колоса, м'яко капа на землю, як плаче нива золотими сльозами, їй жалко, немов дитину, хоч воно й панське. Стає на коліна, розгортає стебло і збирає червоні зерна так обережно, ніжно, любовно, наче немовлятко виймає з купелі. Хлібець святий!..

Дехто з місячних повернулись до пана. А жнива не починались. Нарешті за тиждень пан набавив ціну. Не таку, як люди хотіли, а все ж далеко кращу, ніж була.

— Ставати?

— Ставаймо.
Прокіп теж радив:
— Дійшли до краю.
Люди зразу припали до панського поля, як до води у спеку, понагортали копи, стіжки.
А Хому Гудзя скоро пустили. Він вертався якраз повз панське поле. Зирнув на женців і тільки криво всміхнувся.

* * *

Низько стеляться хмари, ростуть, збираються в купу і опадають. Вітер наче покоси громадить на нічнім небі, складає в копиці.

На луці важко дрімають чорні стоги, наче ситі воли на паші. Вони розпливлися і гинуть у пільмі, а Хома чує їх скрізь: отут, з правого боку, ззаду і зліва, над головою. Сіно таке слизьке, гладеньке, так гарно пахне, що кортить застромити всередину руку, зворушити мертве стебло і пустити з неволі придушений там дух материнки, горошку та буркун-зілля.

Гострий, колючий смішок ворушиться в Хоминих грудях, підступає під горло. Ха-ха!..

Попрацювали руки і походили ноги, поки зібрали таке багатство.

А ось одна мить...

І не кінчає. Він наче бачить — громадять сіно. Пан походжає, як черногуз. Нагнувся, ткнув в покіс носом. “Добре сінце?” — “Як золото чисте...” — “Складайте ж, люди, складайте, щоб дощ не заскочив”, — і позирає на небо. Заклав руки в кишені, штани на ньому чорні, а куртка біла, — і знов зацибав по луці, як черногуз.

А сміх танцює в Хоминих грудях.

Хома ліниво засуває руку в кишеню і не виймає.

Чого хапатись? Встигне.

Вітер шумить поміж стогами, п'яний од духу сіна, хмари лягають в покоси, ніч — наче озеро в берегах неба, а Хома знов бачить: стоїть перед паном економом, нагайка при боці. “Сей рік більше маємо сіна”. — “Так, прошу пана, стане на зиму, стане й продати”.

“Стане й продати”, — говорить до себе Хома.

Він обережно насмикає сіна і потрусив. Потому вийняв з кишені сірник.

Вітер гасить вогонь, але Хома нагнувся, поставив дашком долоні й задивився, як пелюстками троянди зарожевіли у нього руки.

Сіно не хоче горіти. Трищить і скаче до очей димом. Се сердить Хому. Однак вогонь робить своє.

Тоді Хома відходить під другий стіг, спокійно і діловито. Блимне на мить і знову щезне.

Скінчив нарешті.

Тепер він хоче дивитись.

Ляга животом на отаву, кладе голову на долоні й чекає.

Стоги виразно чорніють, навіть заплющивши очі, Хома їх бачить; потому вкриваються димом і стають легкі й рухливі.

Дрібні вогні починають гратись під ними, як діти в червоних спідничках. Вони скачуть по боках і лізуть нагору, а чорна маса то гнеться під ними, то виростає раптом, немов намагається знятись і полетіти.

Голова Хоми важко лежить на долонях. Дивний спокій сповня його тіло, тільки глибоко десь, на самому споді у грудях, хробачком корчиться сміх.

Стоги тим часом ростуть. Дим розгортає крила і пориває з собою вогонь. Се вже не діти в червоних спідничках. Се щось велике, завзяте, сердитий звір, що хоче скинути з грудей вагу, що простягає спідсподу лаби з синіми жилами, душить й підгортає під себе. Роззявляє криваву пащу й

жере. Рве зубом й лютує.

Ворог скорився, а він все ще пирска зірками, як слиною кіт, все диха синім вогнем та хлюпає полум'ям в береги чорної ночі.

Хома тихенько сміється. Смішок добувся йому з горла та покотився по зморшках обличчя, і наче легше від того зробилось, наче випік вогонь у грудях болюче місце.

Вогонь! Червоний, веселий, чистий.

Ще недавно лежав він у темній коробці, холодний і непомітний, наче Хома на світі, а тепер мститься за людську кривду.

Гори, гори...

Хомині очі теж мечуть іскри. Якби могли, вони б усе спалили, все спопелили — сіно, хліб панський, будинки, саму землю обняли б вогнем.

Бо воно грішне... Все грішне на проклятій землі... Все грішне, тільки вогонь святий. Тільки один вогонь. Сам бог у гніву кида вогонь на землю.

Ти збираєш добро з поту та сліз, з людської кривди, а вогонь впав — і де те все? Шукай у хмарі, порпайся в попелі... Ха-ха!..

Лиха радість наливає Хомине серце. Йому хочеться встати, крикнуть, зареготатись, зілляти регіт з вогнем. Але щось його держить, щось в'яже з вогнем — і здається, що, коли встане або не буде дивитись, стоги погаснуть і не будуть горіти.

Стоги нарешті в'януть. Покірні, тихі, вони рівно палають, як свічі у церкві. Низькі хмари рожевіють на небі, далечінь тріпа чорним крилом, наче кажан.

Тіні копиць полохливо тремтять на осяяній луці.

Сіно дотліває поволі. Часом бухне з тріском сніп іскор або вітер зірве напівзотлілий віхоть та розмече зірками.

Од села чутно далекий гомін. “Се, певно, йдуть рятувати, — дума Хома важко й байдуже. Йому не хочеться встати. — Спіймають? Ну, що ж, нехай...”

Все ближче і ближче гомін. Вже чутно, як гейкають люди, як сапають коні і одкидають землю позад себе копита.

Хома нарешті встає. Розминає залежане тіло і ліниво, поволі, весь кострубатий і чорний, відходить у п'тьму.

Збирали пізні гречки, коли вернувся Гуща. Його не зразу впізнали. Він обріс бородою, став старший і наче трохи чужий. Гущу прийняли добре. Міцно і довго парубки трясли йому руку, якось по-новому дивились в очі. Навіть Андрій вже був не той. Потріпав по плечах, підморгнув хитро і засміявся:

— Що, попосидів?

Знаєш, мовляв за що.

Його питали — як? що? Що чути про землю, що по світах говорять. Він мусить все знати.

Гафійка почула про Марка від Підпари. Він сердито жалівся: і так од голоти життя не стало, а тут ще Гущу пустили.

Гущу?

В Гафійки спинилось серце. Чи вона добре розчула? Ледве діждалась, аж смеркне, і побігла додому. Але по дорозі наткнулась на Гущу.

— Марко!

Не тямила, що простягає до нього руки.

Вони щиро обнялись.

Так все сталося несподівано й просто, немов тільки вчора розстались.

Гафійка сміялась дзвінким уриваним сміхом, наче намисто низала. Вона сама не знала, чого сміється. Рука Маркова тепло лежала на її стані. Борода лоскотала чоло

— Дивіться, а він з бородою, як дід...
Вони одійшли попід верби.
Марко роздивлявся Гафійку. Вона була якась нова прозора, старша.
— Ти мене не забула?
— Ні, не забула.
— Ждала?
— Ждала.
— А тим часом розкидала листочки? Голос у нього тремтів, теплий і тихий, як по весні вітер коли дерева цвітуть.
— Ти звідки знаєш? Авжеж, підкидала. Знаєш, Марку не ті тепер люди, що перше. І в нас була забастовка.
— Ов!
Гафійка страшенно горда.
— Аякже. Багачі так налякались, так налякались. Мій хазяїн ходив як ніч, навіть їсти покинув. Покладе ложку — не можу, каже. І все боїться.
— А батькові твому і досі досадно, що я не в Сибірі?
Гафійка вся встрепенулась.
— Де там! Як сталось з татом нещастя змінилися зовсім. Правду, кажуть, говорив Гуща...
Добре, що ти вже прийшов. Тепер нам легше буде...
— Кому се “нам”?
Тоді Гафійка розказала Маркові, як вони цілу зиму збирались, як Прокіп приносив з міста книжки і листочки, скільки до них пристало народу. Навіть Прокопів дядько Панас. Розкажіть, каже, про тих демократів...
Гафійка розсипалась сміхом на згадку про дядька Панаса:
— Такий кумедний! Марко взяв її руку в свою.
— Хороша ти.
Гафійка зашарілась вся, навіть поночі видко було.
— Що — я...
Коло Гущі скоро скупчилась молодь. Од нього вперше почули, що села скрізь гуртуються в спілки. Довгими осінніми вечорами велись безконечні розмови та суперечки. В своїм невеличкім гурточку він завів новину — гуртову працю. Разом орали і молотили — і все виходило краще та швидше у них, ніж у людей. Якось сама собою перевелась на селі п’яна парубоча сваволя, бійки та нічний галас. Ті, що недавно робили бешкет, втяглись в роботу, у гуртове читання. Навіть старі хвалили Гущу. Вони ходили розпитать в нього, чи скоро буде нарізка. Він, певно, знає. Марко сміявся. Ніхто з доброї волі землі не дасть. Як! Не будуть землю ділити? Що ж тоді буде? Що їм робити?
Тільки панський пастух Хома мав завжди готову відповідь:
— Як що робити? Бити. Не лишити і на насіння... Андрій з-за плечей Хоми здіймав скалічену руку, сварився нею й верещав:
— Бити й палити. Як хочеш, пане добродзею, покушать меду, викури бджіл...
Кого їм слухать?
Гуща говорить про спілку, Прокіп про волю, а Хома радить бити й палити.
Панас Кандзюба, важкий і сірий у своїй свиті, як скиба, одвалена плугом, сів очима нудьгу питання: кудою йти? де правди шукати?
Він нікому не вірив:
— Хіба мужик знає?
Якби прийшов хтось інший, видющий, простягнув руку, показав шлях.

А мужик? Що знає мужик? Одна на йому шкура, та й та в латках.

* * *

Щоночі тепер пожежі. Як тільки смеркне і чорне небо щільно укріє землю, далекий обрій враз розцвітає червоним сяйвом і до самого рання осінні хмари — наче троянди. Інколи сяйво далеке, ледве помітне, чуже, наче місяць там сходить, а часом спahне під самим селом, аж хати рожевіють і жевріють вікна.

Вийде Маланка з хати, сховає руки під фартушину й задивиться на пожежу. Що горить? Де? Люди не сплять, хоч пора б вже їм спати. Стоять під ворітьми, читають небесні знаки. Пливають голоси з п'ятьми, хто знає чиї, і гинуть у п'ятьми.

Пан в Переорках горить.

Де там! Десь ближче — так, у Млинищах або у Рудці.

— Підпалено, видно...

Собаки виють скрізь по дворах, і сумно і моторошно осінньої ночі.

— Вчора горіла економія в Гуті.

— А позавчора клуні хтось підпалив...

— Згоріли, кажуть, доценту — сам попілець.

Траплялось, вогонь подавав звістку вогневі. Як тільки займеться десь небо — з другого боку встає зараз червоний туман і розгортає крила. Тоді чорне село — як острів на вогняному морі. Вітер часом приносить чад, далекі дзвони, тривогу.

Що діється, господи боже!.. Горять все пани, генерали, великі “члени”, що й досяпитися до них не можна було і ніхто спинити не може...

Блукали поночі люди як тіні, плакали діти, і худоба обзивалась в хлівах. А вогонь то здіймався, то падав, неначе дихали груди, розкидався снопом, розпливався туманом і цвіли хмари на небі, немов троянди.

Маланка тремтіла.

— Йди спати, — сердивсь Андрій.

— Страшно, Андрію...

— Чого там страшно. Так їм і треба.

Але Маланка не могла спати. Ще довго тупали ноги по підвіконню, літали чийсь слова, світилися маленькі вікна і сумно вили собаки.

Уранці дими снувались понад селом і лоскотали ніздрі. Люди нюхали чад і позирали на панський двір.

Лук'ян Підпара аж почорнів. Щоночі здіймає з стіни рушницю та йде на поле, під клуні. Ходить страшний, високий волочить тінь за собою, що одділили від нього вогні пожежі, і все наслухає. З-під волохатих брів кидають очі далекий погляд, а вуха чуйно вбирають в себе найменший згук. Ось обійшов він навкруги клуні і раптом стає: щось чорніє на полі.

— Хто там?

Поле німує, знесилене літом, спить мертвим сном, руде обдерте.

Підпара знов ходить. Звідти, з вогняного моря, ідуть на нього всі страхи і всі турботи, а він міцніше стискає рушницю і кида у пащу ночі:

— Хто йде? Буду стріляти! — Стоїть міцний, як з криці, і цілиться в п'ятьму.

Нема нікого чи причаїлось? Стріляє.

“Ох-ох-ох!..” — стогне п'ятьма над полем, і голосніше завивають собаки в селі...

А Підпара знов ходить, стереже клуні, суворий, безстрашний, готовий оборонити своє не рушницею тільки, а і зубами.

* * *

Дощі випадали щоденно. Вискочить сонце на мить на блакитну полянку, щоб обсушитись, гляне на себе в калюжу, знову лізуть на нього важкі, розтріпані хмари. Якись жовті каламутні дні родились по неспокійних ночах, а люди ховались під свити та рядна, вивертали шапки наверх козячим хутром і все місили болото. Перше негода заганяла їх в хату, тепер щось гнало їх звідти між люди. Кожний хотів бачити людське обличчя і чути голос. Мало спали по ночах. Одні не могли одірвати очей од далеких пожарів, другі виганяли худобу на панське поле і не спали, щоб бути напоготові. Правда, після того як економ ледве втік з поля в подертій одежі, ніхто вже не важивсь займати коні і вони смачно гризли молоде руно, змите дощами.

Люди наче забули свою щоденну роботу. Своє поле цікавило мало. Воно здавалось таким маленьким, мізерним, не вартим уваги і лежало облогом несіяне, неоране навіть.

На зборні вже було повно: свити так тісно тулились до свит, що мокра одежа аж парувала. Чутки і поголоски, невідомо звідки узяті, місилися вкупі, росли на очах, як тісто в діжі. Сухі безсонні очі дивилися кожному в рот, вухо уважно ловило кинуте слово. Що буде? Як буде? Скрізь встав народ, бунтує, хоче чогось, робочі бастують, покидають заводи, чагунка не ходить. Що ж їм сидіти згорнувши руки, чекати, щоб за них хтось подбав?

Біля зборні товпились ті, що надійшли пізніше і пхались у двері.

— Про що вони там гомонять? Треба, щоб усі чули.

— Бачите ж — тісно. Не потовпляться всі... Коли проходив котрийсь з багачів, Мандрика або Підпара, ті, що мокли під ганком зборні, брали його на зуби:

— Заходь, почувеш, як твою землю там ділять.

— Не слухай, бо сало потонша з досади.

— Нічого йому не буде. Бідний з праці аж рветься, а багатому черево дметься...

— Бідний розкидає, а багатий збирає.

Нічого. Минеться. Доведеться і свині глянуть на небо...

— Як будуть смалити.

Мандрика сміявся на кутні і дрібно перебирав ногами, минаючи зборню. Забував наче, що він староста сільський. Підпара насував брови на очі і лаявся.

Гуща часто десь пропадав. Повертався заболочений весь мокрий, але веселий. Гафійка стрічала його за городом Підпари.

— На станції був. Бастують. Вже другий день машина не ходить. Робочі зібрались і радять. Ну і народ. Треба і нам скликати людей.

— Скликайте. І Прокіп радить.

— Не можна гаяти часу.

— А де?

— Може, у лісі, по той бік балки.

— Ямищан кличте.

— Покличемо всіх. Марко хотів одійти.

— Постій, я щось покажу...

Гафійка раптом почервоніла і нерішуче стояла

— Що там? Показуй.

Гафійка одвернула од Гущі і витягла щось з під корсетки.

— Держи.

Він взяв кінець, а вона розгорнула червону китайку.

— “Земля і во...”

— Ще не дошила...

Вона засоромилась вся, аж сльози заблищали на очах.

— Я так... Може, здасться коли... Марійка подерла нову спідницю і вишила другу, ще кращу.

І раптом замовкла.

Винуваті очі несміло шукали Маркових.

* * *

Теплий туман слався по полю і налив балку по самі вінця, так що дерева потопали у ньому. Стовбур чорнів у лісі чи манячила людина, трудно було вгадати. Тільки там, де плече торкалось плеча або чулось ззаду тепле дихання, люди на певне знали, що вони не самі. Лиш почувалось, що з туману ллється у ліс жива течія люду, як води в долину, що лава росте і збивається в купу.

— Хто там прийшов?

— Се ми, ямищани.

І знов текло та м'яко шаруділо у лісі.

— Хто там?

— Не бійтесь. Свої...

Вже почувалось, що і далеко, так само, як тут, дихають груди, тіло торкається тіла і щось живе єднає з далекими близьких, як хвиля єднає окремі краплини.

Черкне хто сірник — і на мить виткнеться з п'їтьми з десяток сірих облич, здригнеться молочний туман і заграє, як риза у церкві, жовта осіння галузка.

— Чого мовчать? Нехай говорять...

— Говоріть... говоріть...

Велике тіло колихалось в тумані, і од краю до краю одна кров переливалась у жилах.

Байдуже, хто говорив. Аби почути таке щось, що б зв'язало докупи розпорошені думки, зілляло надії в один потік і показало, кудюю пливати.

Земля!

Бренькнуло слово, як висока струна, і настроїло серце.

Давне, знайоме і близьке слово. Це не той сірий жорсткий клапот, що, як п'явка, тягне з людини сили, а сам родить будяк; це щось чарівне, принадне, що одвіку манить стомлену душу, переливається, грає на сонці, як мрія, як щось невловиме, од чого змінилася б доля і вище піднялись би води життя понад берегами.

Земля — дар божий, як повітря, як сонце...

Земля для всіх. А хто її має?..

А хто ж її має? Пан, багатир...

Є поле в руках багатих, і є убогий мужик, що нічого не має, тільки руки та ноги... Тільки свої чотири кінці...

В тумані, то тут, то там, як острівки, зринали глухі голоси.

— Тепер скажімо так: мені потрібна земля, бо своєї немає, й тобі потрібна... А пан те бачить і наганяє ціну...

— Не пан наганя, а самі б'ємось за оренду, бо ти не возьмеш, то возьмуть люди. Ніхто не хоче з голоду гинуть — та й платиш...

— Однаково гинеш... Земля не виносить видатків, голодна не хоче родити. А що вродила, все забрав пан.

— Пропада твоя праця... А на той рік знов йдеш до пана, сам себе дуриш...

— Страшна видима смерть...

— Слухайте, слухайте! Годі вам там!..

— Земля належить трудящим. Хто багатому дав його багатство? Ми, мужики. І звідки сила в нього? З нас, мужиків. Діди наші, батьки й самі ми життя ціле робили на пана. Хіба ж ми не

заробили собі землі?..

І знов в тумані бриніли окремі розмови, як зачеплені струни.

— Подать плати, москаля дай, щоб землю нашу од ворога боронив... А що ж мені боронити, коли в мене землі нема?

Зроби спочатку так, щоб була в мене земля, а тоді й бери москаля, як має що боронити...

— Зруйнуймо засиджені гнізда, як роблять інші, викурім багачів, щоб не наважились більше вертатись, тоді миру вільніше буде, тоді в нас буде земля...

Панаса Кандзюбу кортіло. Він вже кілька раз крикнув:

— Люди! Християни!

Але його не пускали: — Мовчи, заважаєш. А він ліз вже на дерево, важкий у своїй свиті, як ведмежа, аж хрустіли галузки.

— Люди, християни!

— Хто там говорить?

— А хто його знає...

— Християни, ми довго терпіли. Воно правда, що пани товстобрюхі за людей нас не мають, як леви, рикають на мужика: народ розорили, та ще й ганяють за нами з москалями та посіпаками всякими, наче за звіром. Але потерпімо ще трохи. Почекаймо великої милості і справедливості.

— Від кого?

— Знаємо! Ждали!

Здригнувся туман неначе — і колихнулось сподом, ось-ось хлюпне у береги.

— Нема терпцю! Урвався...

Панас зліз вже на землю і винувато обертаясь до сусідів.

— Хіба я що?.. Я згоден... я на все згоден... Як люди...

— Знайшовся мудрий: потерпімо, каже.

— Цитьте, нехай говорить, хто починав.

— Говори, Гуща.

Долом шуміло, наче бурчак у повільно котив по річці каміння і рив береги.

А з туману, як з хмари, плив голос і падав між люди.

— Вся земля наша одвіку, бо кожна грудка, кожен упруг політі потом, погноєні кров'ю трудящих. Одберім землю, і тоді кожен трудящий матиме хліба доволі для себе і для дітей.

Ось воно слово: одберім землю!..

Воно впало серед такої тиші, що чутно було, як мостилась по гніздах птиця або спросоння біла крилом по вершечках дерев.

— Одібрать землю!

Ці два слова досі лежали насподі кожного серця, як захований скарб, а тепер, вийняті звідти, стали немов живим чимсь і говорили: ходім за нами, ми поведем.

Не руйнувати й не палити, а одібрати. Вогонь що візьме, то вже не оддасть. Ходім і однімем своє, неправдою взяте од нас і батьків наших. Одберім хліб свій кривавий, для розкошів одірваний од голодного рота.

Груди так повно зітхнули, аж ліс обізвався.

Велике тіло розросталося наче, простувало застояні ноги, затерплі руки. Почуло силу. І благовістило у ньому, як дзвін на Великдень: “Буде земля... Однімемо землю...”

Ту саму землю, що, як мрія далека, тільки манила, а не давалась у руки, що грала перед очима, як марево в спеку.

Тепер вона близько: простягни руку й бери.

І не хотілось розходитись з лісу, розривати на частки могутнє тіло...